

roman *Po zanimanju samoubica* koji rekonstruiše na neki način intelektualnu istoriju ranih dvadesetih i tridesetih godina u Beogradu shvatio da je istorija mišljenja u Srbiji potpuno skrivena i da treba uložiti ogroman napor da se ona pojavi uopšte kao tema. *Po zanimanju samoubica* rekonstruiše intelektualni život dvadesetih i tridesetih godina u Beogradu i to je potpuno jedinstven roman koji je sve iznenadio, jer ga je napisao neko za koga su svi mislili da je prestao da piše i da ga pisanje više zapravo i ne zanima. Davičo je pred sam kraj života napisao jedan epohalan roman i odmah zatim i drugi, koji je završio sa poslednjim dahom svoga života, za koji znamo da je napisan, znamo da je bio u štampi i znamo da postoji *Po zanimanju izdajnik*, ali koji još nemamo sreću da čitamo.

Tako da ono što sigurno je jako važno jeste to je da nanovo čitamo Oskara Daviča i nanovo čitamo Radomira Konstantinovića i to paralelno, ja mislim da tu leži ključ i odgonetka intelektualnog života u Srbiji, jer izvan tog odnosa praktično teško da ima nešto, jer je jako teško naći delo koje trideset godina ranije anticipira savremeno mišljenje i ima već odgovore. U stihu koji sam odabrao, „Nastaviti bez sebe“ je u malom šifra i program čitave filozofije kraja dvadesetog veka: kategorija Nastaviti je ključan kategorički imperativ politike – Nastaviti! Nastaviti je samo srce politike – Nastaviti uprkos svemu! Nastaviti, nastaviti bez obzira na sve. A „bez sebe“ je upravo ovaj anti-vlasnički stav, napustiti sebe, prekoračiti sebe, biti u rascapu, u razlici sa sobom, sebe zapravo izostaviti je ključan problem i drama subjekta dvadesetog veka. Kako je moguće nastaviti i biti bez sebe istovremeno. Ili ono što smo stavili u naslov čitavog ovog dvodnevnog događaja, a to je njegov stih koji je opet deo ove prve njegove faze pesničkog komunizma u kome kaže – „ja, sam onaj drugi koji nisam ja“ je takođe jedna zagonetna šifra raspada subjekta u njemu samom. „Ja sam drugi koji nisam ja“ je jedna od velikih zagonetki za mišljenje, ali istovremeno po meni najavljuje ovaj epohalan rascap u samom subjektu, jer negira mogućnost da je taj „ja“ u drugome zapravo samo projekcija ovoga prvog ja, nego ga još i negira u tom drugome, tako da imamo dvostruku negaciju u afirmaciji kroz projekciju „ja“. Drugim rečima, to razvlašćivanje „ja“, ta briga oko toga kako lišiti ja to svojstva da bude vlasnik nad onim koji govori je zapravo ono što je u srcu mišljenja Oskara Daviča. Kako izbeći zapravo to zaposedanje iskazivanjem mesta sa koga zapravo čovek izgovora to „ja“, kako ga se lišiti je cela operacija pesničkog komunizma kojim dominira jedna potreba da se praktično razreši pitanje vlasništva u njegovom samom srcu, ili u onom najfinijem delu gde se on reprodukuje u samom jeziku. Sam jezik ima te strukture zaposedanja, vladanja vlasništva i to je ono što mislim da je jedinstveno u čitavoj istoriji mišljenja, da neko u samom jeziku i kroz sam jezik, kroz razvlašćivanje jezika i kroz pesničke strategije koje teraju svaki od elemenata jezika da se preispituju u tome šta je ono u odnosu na vlasništvo, onosno koji je udeo jezika u produkciji i perpetuiranju ideologije vlasništva. Tako da ja mislim da ono što treba uraditi je zapravo nanovo čitanje Oskara Daviča, jer mi imamo jedno već filozofsko čitanje Oskara, čitanje Radomira Konstantinovića. Mislim da je sad pred nama jedno, kako bih rekao, uvođenje Oskara Daviča u polje filozofije. Jer to što on radi tridesetih godina, ono što on uspeva da izvede jeste jedan veliki obrt u samom mišljenju i to na mestu gde filozofija u Srbiji odustaje, gde ne vidi u čemu je problem. Moja teza je zapravo da je filozofija, savremeno mišljenje u Srbiji je progovorilo kroz Oskara Daviča i Radomira Konstantinovića, a da su obojica isključeni iz polja filozofije, odnosno da jedini preko kojih se reprodukuje mišljenje u dvadesetom veku, jedini od kojih možemo da naučimo da mislimo

izvan discipline, školske i žanrovske filozofije, su njih dvojica. Jer u Srbiji je sve uvek dislocirano, nikada nije tamo gde se ulaže najveći kapital i gde se reprodukuju institucionalni mehanizmi proizvodnje diskurzivnosti. U filmu na primer, u koji su uložena ogromna sredstva, školovani reditelji itd, nije se postiglo ništa, a mala grupa amatera je proizvela film dostojan tog imena. Nikad se stvari ne dešavaju tamo gde ih očekuješ, mimikrija na intelektualnoj sceni je potpuna, a pitanje gde je zapravo događaj u mišljenju je sakrio veliki kontrarevolucionarni talas sa kraja šezdesetih i koga je opet najavio niko drugi do Oskar Davičo, koji već 1967. godine kaže da su partiju preuzeli buržuj i nacionalisti i on od tog momenta prati tok kontrarevolucije i piše protokol kontrarevolucije, što je bio razlog njegovog isključenja iz polja vidljivosti. Taj rascap unutar Davičovog dela na ranog Daviča, koji kroz poeziju i kroz političku praksu zapravo uspeva sve vreme da bude neka vrsta ritma revolucije, i njen hroničar, čak dokumentarista revolucije, i kasni Davičo, koji postaje hroničar i kritičar kontrarevolucije, je ono što zbunjuje savremenike. To je prosto fascinantno da jedan čovek uspeva kroz svoju književnost da uhvati samo kretanje glavnog toka istorije dvadesetog veka, u kome je i sam učesnik, i istovremeno piše protokol toga šta je revolucija, i ne samo to nego i samoj revoluciji stavlja u zadatak da izvrši revoluciju tamo gde nikad nije izvršena, a to je u jeziku. I ono što je sasvim sigurno, ona kategorija vere o kojoj stalno piše Konstantinović i oko koje se lomi čitava njegova studija, gde on zapravo kategoriju vere transponuje u neku vrstu Davičovog mesijanskog verovanja u dolazak komunizma, ja mislim da je tu velika greška, jer je Davičo već u poeziji ostvario komunizam, ne treba mu dalje, njemu ne treba komunizam kao nekakva spoljašnjost, on je već u poeziji, i ono u čemu je veran zapravo Davičo nije komunizmu, on je veran poziciji komuniste, jer je on ceo život zapravo bio komuniste sasvim jednostavno. To je bio na početku, to je bio u sredini i to je bio do kraja, i zapravo tu je onaj stalno nesporazum oko Daviča, sasvim jednostavno bio je komuniste. E sad biti sasvim jednostavno komuniste nikad nije jednostavno, posebno za samu pripadnost komunističkom pokretu, u kome i sami smo videli kako je u robijašnici već bio dvostruko proganjan i od svojih drugova i od Zakona o zaštiti države. Odnosno, kako je 1939. godine zajedno sa Krležom već najavio veliku kritiku staljinizma, od koje su i on i Krleža odustali, ne zato što su bili preplašeni, nego zato što su verovali u ono što je Tito Krleži rekao – nije sad vreme, dolazi svetski rat, morate da se disciplinujete, nije na dnevnom redu kritika staljinizma. Praktično čitav tok dvadesetog veka bez čitanja Daviča ne bi nam bio razumljiv i to je ono što je po meni ključno. Ne bi nam bilo jasno odakle je revolucija, ko je nju izveo, šta je NOB u svemu tome, šta je kasniji socijalizam, ali to je neka vrsta genijalnosti da uspeva da sve vreme najavljuje događaje, da otkriva ključne političke aktore i pre nego se pojave na istorijskoj sceni, kao u poemi Srbija, gde on otkriva da ključnu ulogu u NOB-u neće odigrati proleter nego jedan za to vreme već zaboravljen subjekt – seljaštvo. Takve anticipacije, takvo hvatanje ritma samog toka i kretanje istorije u samom aktu pisanja, to je prosto nepopovljivo po meni i neuporedivo sa bilo čim u istoriji ne samo Jugoslavije, nego uopšte u istoriji mišljenja. Imati tu vrstu dara, dvostrukog dara zapravo, istovremeno političkog dara i jednog književnog genija koji zapravo praktično obeležava čitav dvadeseti vek u Jugoslaviji, bez koga bi on sasvim sigurno bio potpuno nerazumljiv i biće nerazumljiv sve dok nanovo ne dođe na dnevni red čitanje Oskara Daviča i, naravno, Radomira Konstantinovića. Onda će nam možda postati jasno šta je bio dvadeseti vek za nas sve i u čemu smo zapravo učestvovali.

za samoobrazovanje

Rilitan

n°27-28/2013 društvena pitanja

Arhiv autora

PRED vama su autorizovani transkripti dva teksta predavanja sa seminara održanih u okviru ovogodišnjeg Arhiva autora. Predrag Brebanović daje uporednu analizu Đilasovih tekstova *Legenda* u Njegošu i

Njegoš: pjesnik, vladar, vladika. Branimir Stojanović nas poziva na čitanje Konstantinovića Davičom i Daviča Konstantinovićem. Učitelj neznalica i njegovi komiteti

Predrag Brebanović

Legenda o Đilasu i Legenda o Njegošu

DOBAR dan, hvala što ste došli, i hvala Učitelju neznalici i svim njegovim komitetima; drago mi je što sudelujem u radu ovog seminara, jer smatram da su njime – ali i čitavim projektom *Arhiv autora* – pokrenute neke važne i nedovoljno prisutne teme, kao i neophodan proces revalorizacije jugoslovenske humanistike

bez ikakve namere ili dogovora, desilo se da će moje izlaganje imati izvesnu dozu dnevne aktuelnosti, što je posledica jednog jubileja koji se upravo obeležava u nekoliko post-jugoslovenskih država; reč je o 200 godina od Njegoševog rođenja; za mene kao predavača je to relativno dobrodošla okolnost, ali napominjem da se radi o čistoj slučajnosti

štaviše, kada je u pitanju izlaganje koje sledi, ja lično ga doživljam u jednoj sasvim drugoj, krajnje intimnoj ravni, kao neku vrstu posvete svojoj prijateljici Vukici Đilas – Milovanovoj ćerki (i Miltrinoj), koja je umrla pre 12 godina i sa kojom sam svojevremeno vodio beskrajne razgovore o svemu i svačemu, pa i o knjigama njenog oca (o kojima sam često imao bolje mišljenje nego ona); doduše, u tim našim razgovorima najmanje je bila sporna upravo *Legenda o Njegošu*, o kojoj ću ovde uglavnom i govoriti

to je naime onaj tip polemičke knjige kakav mnogi ljudi ne vole, a još ga manje voli ovdašnja kultura (pa gleda da ga i što više skrajne: po tome me *Legenda o Njegošu* najviše podseća na fascinantnu *Knjigu o Zmaju Laze Kostića*, što je poređenje kojem ću se možda vratiti kasnije); ali istovremeno, to je i tip knjige koji je – barem u svojoj osnovnoj postavci, a dobrim delom i u realizaciji – i Vukici i meni savršeno odgovarao; pokušaću ovde iznesem razloge za to, nastavljajući tako dijalog ne samo sa knjigom i njenim autorom, nego – u mislima – i sa Vukicom

za *Legendu* sam se naravno opredelio i zbog toga što mi je u žanrovskom pogledu ta autorova knjiga najbliža, pošto je baš ona – uz njegovu drugu knjigu o Njegošu – jedino Đilasovo opsežnije ostvarenje koje bi se moglo dovesti u vezu sa književnom kritikom; istina, Đilasovi nazori o umetnosti bili su prilično konzervativni – jer je on, naizgled paradoksalno, mnogo lakše pristajao na nove (političke) ideje, nego na nove (književne) oblike; u stvari, Đilasov je estetski senzibilitet takav da je umetnost kod njega pretežno bila shvatana i praktikovana mimetički (pa tako, recimo, on nikada nije uspeo da svari nadrealizam); stoga bi se savremeni čitalac mogao zapitati, otprilike poput Igora Mandića nakon Krležine smrti: što će njemu moja svijeća?

glavni razlog zbog kojeg se ja to nikada ne upitam jeste upravo *Legenda o Njegošu*; radi se o veoma značajnoj knjizi, čija je neobična sudbina već sama po sebi vredna pažnje zbog toga što se na temelju nje mogu izvući i neki opštiji zaključci o srpskoj

i jugoslovenskoj kulturnoj istoriji, ali i sadašnjosti, pa možda i budućnosti

znamo da sve knjige imaju sudbinu, a za sudbinu *Legende o Njegošu* nije preterano reći da su je zapečatile izvesne nesretne okolnosti; kao da se sve urotilo protiv nje: i vlast u čijem je okrilju napisana, i osoba koja ju je napisala, a pogotovo sredina o kojoj je napisana; upravo su ta vlast (*zajedno sa svim kasnijim vlastima*), ta osoba i ta sredina suodgovorni i za nastanak fenomena kojeg sam za ovu priliku nazvao „*Legenda o Đilasu*“ – i kojeg ću docnije, dakako, obrazložiti

kada govorim o „nesretnoj“ sudbini, prevashodno imam na umu činjenicu da ne znam skoro nikoga ko je ovu knjigu uopšte pročitao – pri čemu mi je isto tako poznato da se za većinu ljudi (*čak i za one koji samom Đilasu nisu neskloni*) iz nekog razloga zalepio negativan sud o njoj; otuda ona doslovce predstavlja „*potonulo kulturno dobro*“, zagubljeno u bespućima ranog socijalizma

a ukoliko danas pogledate tu knjigu, prvo što ćete pomisliti jeste da izgleda neobičajeno elegantno: to je zato što je njenu grafičku opremu uradio Bojan Stupica; čirlični slog joj je izvrstan i lepo joj paše, fusnote deluju atraktivno (*slova u njima su gotovo jednake veličine kao u glavnom tekstu, što je posve u skladu sa ulogom koju one imaju*); u knjizi (zanimljivo) nema kurziva (naglašavanja su izvedena spacioniranjem), dok su naslovi otisnuti u crvenoj boji... i sve to doprinosi osobenom čitalačkom ugođaju

ali, naravno da *Legenda o Njegošu* nije tako ljupka i naivna kao što deluje, odnosno da je i sama itekako doprinela vlastitoj zlehudoj sudbini; još je Heraklit znao da je svaka sudbina predodređena karakterom – odnosno, ako govorimo o knjigama, onim što u njima piše; a *Legenda* je (*čak i za Đilasova merila*) čudna i „kontroverzna“ (tačnije bi bilo reći: radikalna) knjiga, koja u sebi spaja mnoštvo naizgled nespojivih momenata:

• pre svega, nju je za svega par meseci napisao čovek koji je u tom trenutku bio na vrhuncu moći (*što je pomalo njegoševski momenat kod samog Đilasa, koji je poput vladike Rada uporedo vladao i pisao*), ali ju je ipak – zbog njegovog upuštanja u neke okršaje – teško (čak i danas) ne doživeti kao hrabru, drsku i bezmalo skandaloznu; pri tom ne mislim ni na kakvu agresiju, koja se Đilasu obično pripisuje, nego na jednu vrstu otvorenosti, pa ako hoćete i iskrenosti kakva najčešće nije svojstvena ni intelektualnom, ni političkom životu; u pitanju je bilo svojevrsno kršenje decoruma ili čak javnog morala

Izdavač:
Učitelj neznalica
i njegovi komiteti
CZED
Urednik:
Ivan Zlatić
Dizajn i prelom:
Matija Medenica
Štampa:
Fotokopirnica „Student“

ucitelineznalica.org

• zatim, ovo je – s jedne strane – prilično ambiciozna knjiga (budući da je njena prva trećina posvećena opštefilozofskim, metodološkim pitanjima), dok se – s druge strane – istovremeno radi i o ispovednom štitu; Đilas nam, recimo, priznaje da je oduvek Želeo da piše romane, ali da nije mogao odoleti zovu revolucije, koju je po njemu lepše praviti nego opisivati

• naravno, ova knjiga staje na stranu revolucije, s tim da je unekoliko čudno i to što je u doba „svakojake stiske oko Jugoslavije, a i u njoj“, Đilas kao najpreči imperativ shvatio vlastiti poriv da se „stuče“ (njegov izraz) sa jednim shvatanjem književnosti i da ga, ako uzmogne, „potuče“ (opet njegov izraz)

• s tim u vezi, iako je *Legenda* antinacionalistička, ona je i *antisovjetska* knjiga

• no, najvažnije od svega je to kako je *Legenda* koncipirana; jer, premda jeste zamišljena u duhu fojberbahovsko-marxističke kritike religije, ta knjiga je nedvosmisleno pisana u *prilog* jednom vladici, pri čemu o samom Njegošu praktično ne govori (*osim pred kraj*), pošto se autor zadržava u sferi recepcije i zloupotrebe klasikovog opusa; Đilas dakle ovde ne piše o, nego *povodom*, i ne bavi interpretacijom Njegoša, nego interpretacijom Njegoševih interpretatora

• najzad, iako uglavnom okrenuta ka prošlosti, ovo je knjiga koja je po mnogo čemu išla ispred svog vremena, s tim da je (za razliku, na primer, od Konstantinovićeve *Filosofije palanke*, za koju se redovno tvrdi da je bila predskazanje, mada se pojavila skoro dve decenije docnije, pa bismo je mogli proglasiti i Minervinom sovom, čiji se huk začuo tek u suton) imala tu nesreću da je se, onda kada je vreme sazrelo za nju, niko, ama baš niko (*uključujući i njenog autora*) nije setio – naprotiv, manje-više su svi koji su za to „pozvani“ (mislim na kritiku i ono što se naziva javnošću) radili na njenom nestanku iz pamćenja

u tom smislu, meni se čini da bi tek danas – *da odmah istrčim sa jednom od svoji poenti* – sa okončanjem epohe takozvanog postkomunizma ova Đilasova knjiga mogla početi da odjekuje na pravi način, pošto mnogim ljudima napokon postaje jasno da se ni nacionalizam ni klerikalizam (*o kojima se poslednjih dvadesetak godina zbilja dosta pisalo*) ne mogu adekvatno ni opisati, a kamoli kritikovati mimo njihovog utemeljenja u klasnom društvu u kojem su nastali i u kojem živimo

*

ali, podimo redom, od konteksta ka tekstu, pa onda opet od teksta ka kontekstu, tačnije kontekstima (konteksti su važni, jer se kod nas više ništa ne dovodezuje ni na šta i sve je postalo moguće, a ne bi smelo da bude); u najkraćem, dva su nam konteksta neophodna za razgovor o *Legendi o Njegošu*; mogli bismo ih nazvati društvenim i autorskim; prvi je sinhronijski, a drugi dijahronijski:

1. SINHRONIJSKI se tiče ambijenta u kojem je knjiga objavljena; tu naravno odmah valja podsetiti na to da je druga Jugoslavija oko 1950-e poznijela prve veće uspehe; to je ključni kulturno-civilizacijski prelom, jer se tada dešavaju stvari kao što su pariska izložba srednjovekovne umetnosti, osnivanje Krležinog Leksikografskog zavoda, otvaraju se brojni arhivi i muzeji (*ne treba zaboraviti da Beograd nije imao ni simfonijski orkestar dok komunisti nisu došli*)

potpuno je 1952. zanimljiva godina – usudio bih

se da kažem, u striktno kulturnom pogledu, jedna od najzanimljivijih u čitavoj poratnoj istoriji; krajem te godine je na Šestom (tzv. „Đilasovom“) kongresu Partija nominalno proklamovala slobodu stvaralaštva i borbu mišljenja, a iste godine je i Krleža održao svoj čuveni ljubljanski referat, koji se obično dovodi u vezu sa okončanjem srorealističke faze jugoslovenske umetnosti; iste godine su u Zagrebu počeli da izlaze časopisi *Krugovi* i *Literatura* (a Vjeran Zuppa će tim povodom čak ustvrditi da 1952. započinje tranzicija hrvatske književnosti ka evropskoj), dok se u Beogradu pojavljuju *Svedočanstva* (nazvana po nadrealističkom časopisu iz 20-ih); sve je (*ispostaviće se, zakratko*) nekako živnulo, i sve je više bilo raznih polemika

u mnogima od tih polemika je, direktno ili indirektno, učestvovao i Milovan Đilas – koji je kao šef Agitpropa bio zadužen za ideološka i propagandna pitanja; nominalno, Đilas se bavio kulturom, obrazovanjem i masmedijima – pri čemu je prednjačio u destalinizaciji (koja je u sebi naravno imala i izvesnu dozu staljinizma, tako da su verovatno bili u pravu oni koji su o Đilasu naknadno govorili kao o svojevrsnom *anarhostaljinisti*)

tokom 1952. Đilas je zaista bio neverovatno aktivan: tada je napisao i članak „Klasa ili kasta“ (svojevrsni zametak *Nove klase*), zatim jedan od svojih zapaženijih članaka o Staljinu („Vrti li se Staljin u krugu?“), kao i tekst „Antisemitizam“ (koji je bio uperen protiv hapšenja jevrejskih lekara u SSSR-u, ali posredno i protiv Oskara Daviča); najzad, polemise Đilas i sa Aleksandrom Vučom, napadajući njegov izbor iz novije poezije rađen za *Svedočanstva* i uplićući u to Marka Ristića; zanimljivo je da Ristić ni u samoj *Legendi* nije prošao dobro, a pomalo je bizarno da mu u ovoj knjizi uperenoj protiv buržoazije Đilas kao čitaoca Njegoša suprotstavlja njegovog dedu, Jovana Ristića; *ukratko, Đilas je te godine zaista bio hiperaktivan, i udario je podjednako i udesno i ulevno*

2. s tim u vezi, drugi, DIJAHRONIJSKI kontekst u kojem je neophodno sagledati *Legendu o Njegošu*, jeste Đilas sam, odnosno kontinuitet njegovog pisanja o Njegošu; o tom svom interesovanju je Đilas ostavio tri značajna tekstualna traga – jedan članak iz 1937. (pod naslovom „Bilješka o Njegošu“) i dve knjige (*Legenda o Njegošu* iz 1952. i *Njegoš: pjesnik, vladar, vladika*, koja je pisana u sremskomitrovačkom zatvoru od 1957. do 1959, da bi u Jugoslaviji bila objavljena tek 1988)

a) tekst „Bilješka o Njegošu“ objavljen je u zagrebačkom časopisu *Kultura*; bilo je to neposredno po Đilasovom izlasku sa prve (takođe sremskomitrovačke) robije, a pre no što je postao član CK; tada je već uveliko u toku tzv. sukob na levljici, koji se jednim delom tičao i odnosa prema tradiciji: naime, novi realisti (Jovanović, Vučo, Zogović, Đilas) žele da se u sferi kulture oslone na nacionalne klasike poput Njegoša, Cankara, srpskih realista ili Nušića, dok na drugoj strani Krleža i Marko Ristić ne pristaju na to

dotični Đilasov tekst je navodno pisan po partijskom zadatku i u njemu se, u duhu poznate Lenjinove misli da proleterska kultura mora da preuzme ono što je bilo najbolje u dotadašnjim, klasnim kulturama – a negde na tragu Lukačeve teorije realizma – govori o zloupotrebama Njegoša od strane njegovih građanskih tumača i „čerečenju od strane kulturne reakcije“; drugim rečima, Đilas nastupa u maniru klasične predratne levo-tendenciozne publicistike, s tim da – čisto estetički gledano, nije to zagovaranje nikakve avangarde i destrukcije (*čega ima daleko*

prvog rasepa između Oskara i Radomira. U prirodu tog rasepa ne bih ulazio sada, ali ja mislim da 1968. nastaje politički rasep između njih dvojice, na osnovu čitanja i rekonstrukcije tekstova, a ne na osnovu biografskih podataka, tako da ono što je važno to je zapravo ono što je Konstantinović rani pesnički opus imenovao „verskim komunizmom“ Oskara Daviča. Verski komunizam je naziv za pesničku i misaonu strategiju kojom je Oskar prinudio jezik da se bavi onim što je centralna tema komunizma, a to je kako se lišiti vlasništva, kako napasti vlasništvo, kako napasti samo srce reprodukcije sveta u zatečenom stanju, onako kako ga Oskar zatiče, dakle usred jednog perifernog kapitalizma kakav je Jugoslavija tada, ali ne samo njega u njegovoj mračnoj konkretnosti, nego „verski komunizam“ postaje mesto frontalnog napada na vlasništvo kao vlasništvo. A to za jednog poetu, kao što je Oskar Davičo, znači napasti vlasništvo u jeziku. Za Oskara samo srce vlasništva kao kategorije je u aktu iskazivanja „ja“, mesta konstitucije iskaznog „ja“ je privilegovano mesto produkcije privatnog vlasništva. Zato ovaj stih koji sam izabrao, „Nastaviti bez sebe“, je program, kako se lišiti sebe, kako ukinuti sebe, kako taj momenat prvobitne aproprjacije i pojave privatnog vlasništva koje se javlja kada se kaže „ja“, je zapravo akt zapolosedanja sebe kao iskazanog u jeziku. Drugo mesto napada je napasti ime, vlastito ime, pošto je to bilo za Oskara jako važno mesto na kojem obitava vlasništvo, odnosno kako rastvoriti ime, kako ga dovesti u škrilac Na trećem mestu je kako naterati reči da izađu iz sebe, odnosno kako ponuditi rečima da ne znače ono što znače, da same sebe poseduju, da budu same sebi utočište, odnosno kako uopšte razvlastiti čitavo to nasleđe jezika u kome se reflektuje svojina. I to je ono što je pothvat Oskara Daviča, i to pre svega u ranjoj poeziji 1938. godine – *Pesme, Hana i Višnja za idom*.

Tu su ta tri ključna mesta napada na svojinu u jeziku i jezik kao sredstvo za reprodukciju svojine u kojima Konstantinović prepoznaje taj snažan zamah uništenja koncepta vlasništva u jeziku i ono što je zapravo Oskarovo sredstvo za to, a to je ono što Konstantinović naziva „totalizujuća metafora“. Dakle, kaže Konstantinović – niko kao Davičo ni pre ni posle nije znao da koristi metaforu u svrhu da razvlasti „ja“, da natera ime da izgubi hegemoniju ili da samo ime izgubi vlast nad onim što imenuje i da natera samu reč da izgubi svojstvo razlike. Jer ono što je stalo, kako to lepo Konstantinović vidi, to je da je Davičo težio za istim. Oskar nasuprot razlici koja je mesto produkcije reči kao reči teži za istim, za jednom totalizacijom, ne jednakosti, nego istosti, istosti u kojoj treba da bude ukinuto vlasništvo. Totalizujuća metafora, a kako znamo već je obična metafora mesto pretapanja jedne reči u drugu, tera reči da izgube svoj identitet, da izgube razliku među sobom i da postanu iste. Totalizujuća metafora u svakoj reči otkriva beskrasnu polifoniju i to je ono što samu reč natera da prsne u sebi, što je natera da se razloži do fonema i često na način da ona izgubi značenje i da izgubi tu radijaciju koju reč ima kao oblik svojine nad značenjem. I to je ono što Oskar zapravo sve vreme njegove rane poezije radi, u tzv. ljubavnoj poeziji, a za Oskara je ljubav zapravo to mesto gde se sprže dva pola razlike ili mesto gde dolazimo do istosti, dakle i ljubav je medij u kome dolazimo do istosti. Dakle, čitava poezija Oskara Daviča u to vreme jeste kako ovu totalizujuću metaforu učiniti mestom uništenja privatnog vlasništva, privatizacije. I tu je ono što je po meni ključan deo Konstantinovićevo doprinosa u čitanju Daviča, otkriće da je „totalizujuća metafora“ sredstvo pesničkog komunizma koji on zove „verski komunizam“. I tu je sad moje neslaganje sa Konstantinovićem. U drugom delu eseja oseća se kako nadolazi novi duh vremena, duh kontrarevolucije koji ni sam Konstantinović tada ne opaža, i sa kojim na nekom nivou saraduje. Naravno, ne smemo zaboraviti da je 1971. godine kada je esej pisan bilo jako teško videti da je kontrarevolucija već tu, i da počinje da briše sve pred sobom. Naravno, ne smemo zaboraviti da Konstantinović genijalno analizira istorijski značaj pojave Oskara i on nabroja šta je sve Oskar otkrio. Spisak je beskrasan, ali kao najvažnije: zatvorska poezija, Oskar Davičo otkriva zatvorsku poeziju, otkriva „genija detinjstva“ za srpsku poeziju, pre toga detinjstvo nije postojalo u srpskoj poeziji. Otkriva što je dubinsko značenje pesme *Srbija* i čita je kao rodoljubivu poeziju, nego kao poziv i mesto za pojavljivanje jednog novog subjekta istorije. Naime Konstantinović se čudi kako jedan zapravo dorčolski pesnik koji govori gotovo uličnim žargonom i koji je ulični žargon i sleng uveo u poeziju, kako odjednom u pesmi *Srbija* otkriva govor pobunjenog seljaka. U jednoj dugačkoj fusnoti knjige Davičo u pesmi *Srbija* otkriva da ta provala vukovske pobune, zapravo seljačkog jezika, kod Daviča nije ništa drugo nego najava pojavljivanja jednog novog političkog subjekta, a to je seljak u NOB-u, seljak je nosilac Narodno oslobodilačke borbe, i to probi kao anticipacija kod Oskara Daviča dve godine pre NOB-a, on ovaj novi subjekt najav-

ljuje kroz poeziju. To je vrlo zanimljivo da Konstantinović kroz poeziju rekonstruiše te ključne momente biografije na koju se uopšte ne poziva u eseju, ali na neki precizan način Oskar Davičo gotovo živi u ritmu onoga što je jugoslovenska revolucija. I to je ono što je jako zanimljivo, Konstantinović otkriva npr. knjigu *Čovekov čovek*, kao neku vrstu Davičove autokritike, kako je on naziva kritike staljinizma i kritike verničkog komunizma, ja mislim da tu, tu se ne bih složio sa njim, otkriva zapravo da momenat izlaska čovekovog čoveka praktično koincidira sa krajem jugoslovenske socijalne revolucije, 1953. godine. Na neki način Davičo objavljuje kraj socijalističke revolucije kritikom i autokritikom svoje pozicije nekadašnjeg apsolutnog vernika. Ono što je možda najzanimljivije da je to taj momenat kada se Konstantinović emancipuje u nekom smislu od srpskog modernizma i kada on otkriva mesto svog rođenja koje je večno u tom rasepu između modernizma i postmodernizma, da u tom nekom zjapu otvara sebi prostor iz koga piše *Filosofiju palanke*. To je momenat kada preuzima štafetu palicu od Daviča sedamdesetih godina. Zapravo, čini mi se da njihov spor oko 1968. godine i njenog političkog značaja tek danas možemo da otkrijemo, pošto se ovaj tekst pojavio 2011. godine, u *in memoriam Radomiru Konstantinoviću* koji je *Danas* objavio dan posle njegove smrti u podlistku, tekst u kome Radomir Konstantinović vatreno podržava već 5. juna studentske demonstracije i koji se je pisan za *Politiku*, ali se nije pojavio sve do njegove smrti. Mislim da tu kreće rasep među njima, politički rasep pre svega, jer Oskar Davičo napušta, po meni, tada poeziju potpuno i ulazi u nešto što je potpuno drugo... on ulazi zapravo u političke obračune kroz najbolje pisane polemike koje su objavljeni u knjizi *Polemike* i pismima 1979. godine, čitavu seriju kritike nove srpske nacionalne poezije od Đoga, Noga, pa zaključno sa *Praksisom* i polemika sa Gajom Petrovićem. Tih deset godina praktično Oskar je u potpunom polemičkom i političkom poslu za razliku od Konstantinovića, koji tad piše zapravo *Biče i jezik*, i tada u stvari objavljuje i potpuno dolaze u jedan raskorak. U drugom delu eseja o Daviču iz 1971. godine već najavljuje da glavno sredstvo Davičove intervencije „totalizujuća metafora“, nije naivna, naziva je „*terorističkom*“, čak na jednom mestu on je interpretira kao neku vrstu totalitarizma. Tad, sedamdesetih godina totalitarizam kao koncept ulazi na velika vrata u književnost u Srbiji, vi sami znate da se tada pojavljuje čitava generacija novih pisaca, od Kiša, preko Pekića, do Mirka Kovača, koji uvode kategoriju totalitarizma kao svoj ideološki mač, i mislim da tu Konstantinović ma koliko nikad nije bio blizak sa tim krugom i mislim da nije bio veliki podržavalac književnosti totalitarna, kao da u tom momentu sam podleže da „totalizujuću metaforu“ koju on otkriva kod Daviča naziva „totalitarnom“, i na neki način kao da ima distancu prema Daviču, i to je ono što za budućnost treba nanovo čitati i nanovo misliti, jer je to mesto rasepa između Daviča i Konstantinovića. Mislim da je to jedan od najznačajnijih događaja u istoriji savremenog mišljenja, jer teme koje Davičo pokreće tridesetih godina u savremenu filozofiju ulaze tek trideset, četrdeset godina kasnije. Pitanje je statusa „ja“, pitanje imena, pitanje identiteta reči u mediju same poezije i jezika kao medija komunizma koji se već dešava kroz sam akt pisanja je praktično nešto što ni do dan danas nemamo priliku u savremenom mišljenju da sretnemo. Te teme dolaze na dnevni red krajem šezdesetih, sedamdesetih godina u savremeno mišljenje, što Davičo ima gotovo tridesetih kao program i kao projekat. Tako da ako tražimo tog mislioca dvadesetog veka, ključnog mislioca dvadesetog veka, onda je to sigurno Oskar Davičo, a onda onaj ko piše protokol tog mišljenja, i koji na neki način u senci toga misli i izvodi svoju vlastitu revoluciju, sigurno je Radomir Konstantinović koji u drugoj polovini dvadesetog veka preuzima primat. Mislim da njihov odnos nije nikad do sada tematizovan i netransparentan je i jako teško ga je rekonstruisati zapravo samo kroz tekstove, a kao što znate, nemamo intelektualnih biografija ni o Oskaru Daviču, ni o Radomiru Konstantinoviću, ni neku koja bi se bavila tom vezom između mišljenja i odnosa mišljenja epohalno dva ključna mislioca dvadesetog veka, tako da ono što nam predstoji je zapravo rekonstrukcija tog odnosa, jer u tom odnosu se dešava po meni ono što je dvadeseti vek u Srbiji. Od momenta kada Konstantinović otkriva pesnički komunizam ranog Daviča počinje njihova polemika i završava se u delu Radomira Konstantinovića, pre svega u njegovom poslednjem romanu *Dekartova smrt*, gde on pravi autokritiku svoje vlastite klase, građanske klase, otvarajući mogućnost vraćanja pesničkom komunizmu ranog Daviča. Ja sam sam početkom devedesetih smatrao da nije bilo mišljenja u Srbiji, dok sredinom devedesetih nisam počeo da čitam Daviča, i moram da priznam da do tad nisam imao nikakvu predstavu o intelektualnoj istoriji Srbije, da sam tek tad čitajući Davičov autobiografski

Miloš Stambolić, a dovoljno sam star da pamtim uzbuđenje sa kojim je ona dočekana u Beogradu početkom 1989, pre svega u Udruženju književnika i u nedeljniku *Duga*; iz tog vremena nadiranja nacionalizma, velikodržavnosti, monarhizma i pravoslavlja, pamtim i onaj predlog po kojem je Đilasa trebalo izabrati za predsednika kraljevske vlade Aleksandra II Karađorđevića; od zadržtog boljševika i svirepog svemoćnika Đilas je u javnoj percepciji sve više postajao pokajnik i svedok-saradnik u pamicii protiv komunizma koja je tih godina trajala

sećam se i dvojice svojih tadašnjih profesora (Zorana Gavrilovića i Nikole Miloševića), kao i Bečkovića, Palavestre i Mihiza, koji su o Đilasovoj drugoj knjizi o Njegošu svi odreda (častan izuzetak bio je Vasilije Kalezić) tobože velikodušno govorili kao o *pokajanju palog anđela; tu je zacementirano i ono što sam nazvao legendom o Đilasu*

jer, tada su izgleda svi shvatili kako samom autoru čine najbolju uslugu ako *Legendu o Njegošu* zaborave; pri tom su pojedinci – poput Nikole Miloševića (koji je pisao i pogovor za *Novu klasu*) mislili da je to dobro i za njih; kod Miloševića naravno ništa nije slučajno, jer je on tri i po decenije ranije u *Narodnom studentu* objavio hvalospev *Legendi o Njegošu* (jedan od najegzaltiranijih u životu!), ukazujući na to kako se Isidora Sekulić „srozala na trivijalnost religije“

*

no, želeo bih da se za kraj ipak vratim *Legendi o Njegošu*, pošto me kasniji Đilasovi obrti ipak manje zanimaju i obavezuju; konačno, isto onako kao što je Njegoša potrebno zaštititi od ideološke zloupotrebe, čovek oseti potrebu da Đilasa zaštititi *od njega samog*

a budući da se autor *Legende o Njegošu* zapravo bavio sociologijom književnosti (tj. njene recepcije), važno je za kraj istaći da se o toj knjizi itekako može razmišljati u *teorijskoj dimenziji; tu, naime, postoji jedan problem*, koji bi se mogao izraziti u vidu pitanja: *da li je u strogo istorijsko-materijalističkoj perspektivi moguća nekakva sociologija umetnosti koja bi bila potpuno odeljena od opštefilzofske shvaćene estetike?* kada je u jednom kasnijem trenutku rekao da *Legenda* predstavlja njegov najveći domet kao ortodoksnog marksiste, Đilas možda nije bio u pravu – jer, ortodoksija je iziskivala ne samo stav da nema drugog sveta osim materijalnog (*koji Đilas ovde zaista zastupa*), nego i sociologizaciju samog Njegoševog dela, koja je ovde izostala

u stvari, iz marksističkog je ugla itekako moguća kritika svih onih tradicionalnih sociologa umetnosti, koji (poput Arnolda Hausera, da spomenem samo najrepzentativnijeg i najboljeg među njima) tvrde da im u samom istraživanju nije stalo do suštine umetničkog, koju prepuštaju estetici – i to uz neku vrstu izvinjavanja za koje su neki proučavaoci (poput Slavojta Žižeka, u jednom tekstu koji je u beogradskoj *Književnoj reči* bio objavljen pre 30 godina), govorili da *poprima histerične crte*; po toj tezi, u pitanju bi i ovde bio nekakav histerični materijalizam, koji se u krajnjoj instanci *boji da obuhvati* (istorijski posreduje) estetičku poziciju filozofa ili književnog kritičara danas je pak situacija drugačija utoliko što više

*

*

Branimir Stojanović

Nastaviti bez sebe

*

JA sam za ovu priliku spremio nešto što je nadam se najavljeno naslovom ovog malog predavanja o Oskaru Daviču – *Nastaviti bez sebe*. To je jedan njegov stih za koji mislim da najbolje otvara ono što bi mogli da nazovemo pesničkim komunizmom Oskara Daviča. Kad kažem pesnički komunizam, to je nešto što sam ja, da tako kažem, ekstraktovao iz studije koju je Radomir Konstantinović napisao o Oskaru Daviču u knjizi koja se zove sasvim jednostavno *Davičo*, dakle, studije koja je zaboravljena, jer ako je Oskar Davičo zaboravljen, a mislim da jeste, onda je ovaj esej o Oskaru Daviču još više potisnut iz nekog razloga, ostao je nepročitan pošto nakon njega nemamo novih radova o Oskarovoj poeziji. Knjiga *Davičo* je zapravo, mogli bismo reći, vrhunac onoga što je Radomir Konstantinović napisao. Vi sami znate da je on posvetio gotovo najveći deo svog života i rada rekonstrukciji mišljenja srpske poezije dvadesetog veka, zapravo poeziji od 1900. do 1950. godine, a jedini autor koji prekoračuje ovaj vremenski okvir je esej o Daviču. Ono što je ključno je da je esej napisan 1971. godine, dakle u momentu kada se pojavljuje jedna nova epoha,

ne morate biti marksista, niti materijalista, da biste u sociologizaciji bilo kog fenomena (*pa i umetnosti, koja naravno jeste socijalni fenomen*) išli do kraja; uostalom, neko je rekao da je *sociologija odavno postala ideologija*, a ne njeno proučavanje; štaviše, ona je danas postala i estetika, a ne njeno objašnjavanje

*

no, kada je u pitanju sociologizacija, ključno pitanje je glasilo i glasi: gde stati? Đilas je očito u jednom trenutku osetio potrebu da se zaustavi, što se lepo vidi i ovde (jer se *Legenda o Njegošu* mlako završava tezom da je Njegoš uspeo da poetski izrazi detinjstvo našeg naroda, što je varijacija na Marxov stav o Homeru), ali i u autorovoj političkoj biografiji; to je ona situacija koju je u jednom svom fragmentu opisao Robert Musil:

Taj osećaj napretka nije prijatan. Sasvim podseća na san u kome čovek jaše konja i ne može da sjaše jer se ovaj ni za trenutak ne zaustavlja. Čovek bi se lako poradovao naperetu kad bi ovaj samo imao neki kraj. Čovek bi rado pozeleo da se na tren zaustavi i da s visokog paripa progovori prošlosti. „Gle, gde sam!“ Ali neugodan, zebnjiv razvitak već ide dalje, pa ako je čovek nekoliko puta dao svoj doprinos onda počinje da se oseća bedno, s četrima tuđim nogama ispod trbuha, koje neumorno gone napred.

u nastavku Musil ukazuje na fenomen straha od vlastite prošlosti; svi mi, kaže on, samima sebi vremenom postanemo daleki, na kraju možda i odbojni – a biće da je taj proces samootuđenja utoliko intenzivniji ukoliko nam i drugi govore (*kao što su Đilasu stalno govorili*) da smo grešili; srećom, teši nas Musil, postoji umetnost i postoje knjige koje su osuđene na trajanje i koje čuvaju entuzijizam, „entuzijizam bez kostiju i pepela, čisti entuzijizam koji sagoreva bez ostatka, a ipak ostaje da visi u okviru ili između knjižnih korica kao da se ništa nije dogodilo“

*

iz tog ugla posmatrano, *Legenda o Njegošu* je živa već i zbog toga što (*da i završim izrekom, kad sam već izrekama o sudbini započeo ovo izlaganje*) reči prolaze, dok sve što je zapisano ostaje; a ono što je kao knjigu i kao čin čini vrednom jeste to što je Đilas u njoj (*ispostavilo se, ipak, najviše na vlastitu, a ne na tuđu štetu*) **poveo neravnopravnu borbu** sa književnim i intelektualim ambijentom u kojem je živeo; kao autentični revolucionar, on je u idealističkom balastu opravdano video veliku opasnost za Jugoslaviju i za socijalizam: „A taj idealistički balast“, veli on u ovoj knjizi,

koji kao mora još pritiskuje naše sopstvene mozgove, može se iz naših glava izbaciti samo perom, a ne mačem.

barem je u tome bio potpuno u pravu

*

*

*

više kod Krleže i Ristića) – jer se autor „Bilješke o Njegošu“ stalno poziva na progresivne snage, ideje i pisce iz prošlosti

b) drugi važan trenutak (*za nas ovde najvažniji*) jeste, dakako, *Legenda o Njegošu*, objavljena u izdanju beogradske *Kulture*; to već besumnje nije bilo štivo koje je pisano po partijskom nalogu, nego iz duboke lične potrebe (kao i tekstovi iz 1953 i 1954, koji će dovesti do Đilasovog pada); ta knjiga jeste u izvesnom smislu kontra-knjiga, odnosno odgovor na knjigu Isidore Sekulić *Njegošu, knjiga duboke odanosti* (1951), ali je i mnogo više od toga

c) najzad, treći trenutak je Đilasova druga knjiga o Njegošu, koja se najpre pojavila na engleskom 1966, zatim na nemačkom (1968)... a na srpskom tek 20 godina kasnije i 30 godina nakon svog nastanka, u ljubljansko-beogradskoj koprodukciji (ove godine je izašlo drugo izdanje te knjige, dok se reizdanje *Legende*, očekivano, još uvek nije pojavilo)

što se tiče tog drugog, dijahronijskog konteksta, moja je teza da se Đilasov njeogoševski trokorak nipošto ne može opisati u hegelovskom ključu (teza-antiteza-sinteza); naprotiv, ukoliko bismo se držali Hegela, onda bismo mogli da kažemo kako se kod Đilasa (*a stavovi o Njegošu tu možda ne predstavljaju izuzetak*) dešava začudna evolucija od teze, preko sinteze ka antitezi!

ali, pustimo sada dijahroniju; najpre će me, kao što sam najavio, zanimati sinhronijski kontekst, pa sam tekst knjige, pa tek onda ono „šta je bilo posle“ i zbog čega nam je ova knjiga danas jednako važna, ako ne i važnija nego u vreme kada je nastala

*

dakle: otidimo tačno 62 godine unazad; kao i uvek kada je Đilas u pitanju, vratiti se u prošlost znači stupiti na svojevrsku istorijsku vrtešku (*pošto imate utisak da je bilo raznih Đilasa i da se može govoriti o više Đilasovih Njegoša*)... godina 1951. takođe je bila jubileja; tada se slavilo 100 godina od Njegoševe smrti; serijom prigodnih aktivnosti obeležava se taj jubilej, a u središtu zbivanja bili su:

- izložba u Narodnoj biblioteci Srbije
- dokumentarac u produkciji Lovćen filma i režiji Velimira Stojanovića
- prevod Gorskog vijenca „na šiptarski“ (*kako se onda u svim medijima govorilo*)
- zatim, tu je i predstava *Gorski vijenac* u režiji Raše Plaovića, koja je bila izvedena u Narodnom pozorištu, na čijem se čelu tada nalazio Milan Bogdanović; uzgred, tim povodom su usledili ne samo hvalospevi, nego i kritike, pa i ozbiljne polemke; iz današnje perspektive, imponuje nivo tadašnjih raspava, pošto o Plaovićevoj predstavi vrlo oštro u Borbi piše Marko Ristić, inicirajući raspravu o dramtizaciji kao takvoj i poručujući Bogdanoviću kako *niko još u senci neprikosновенosti nije postao neprikosновен*; sve ovo navodim samo da bih ilustrovao ondašnju atmosferu i kontrastirao je današnjoj; a budući da su se na novinskim naslovnicama tada vodile ozbiljne književnoteorijske debate, možda je u pravu jedan moj zagrebački prijatelj kada kaže da je u akronimu FNRJ slovo „N“ značilo „nadrealistička“
- konačno, u sklopu obeležavanja godišnjice Njeogoševog preseljenja u večna lovišta, SKZ objavljuje studiju Isidore Sekulić *Njegošu, knjiga duboke odanosti*

povod za Đilasovo stupanje u akciju nije bila sama ta knjiga, nego jedan njen pohvalan prikaz, koji je u prednovogodišnjem broju *Borbe* objavio Đuza Radović; kasnije, u svojoj knjizi *Vlast*, Đilas će reći da je presudno ipak bilo ushićenje ondašnjeg urednika *Borbe* Mihaila Lalića, te da je od članaka iz *Književnih novina* knjigu počeo da sklapa na sugestiju Bore Drenovca i Skendera Kulenovića (*koji je sudelovao i u redigovanju teksta, da bi kasnije objavio i jedan od malobrojnih tekstova o samoj knjizi*)

no, Radovićev prikaz jeste poslužio kao neposredan povod za Đilasovu rekciju; usput, zanimljivo je da Đilas nije reagovao na još pozitivniji prikaz Isidorine knjige koji je u *Politici* objavio Radomir Konstantinović, hvaleći duboko lični karakter te knjige, pa čak i to što ona u sebi nosi mit; čini se da je razlog za odsustvo reakcije na Konstantinovićev tekst ležao u tome što *Politika* nominalno nije bila partijsko glasilo, a *Borba* jeste

kako bilo, 5. januara 1952. u *Borbi* je objavljena rekcija na Radovićev prikaz koji se pojavio nedelju dana ranije; taj Đilasov članak je bio potpisan samo lažnim inicijalima „M. N.“, ali će autor u *Legendi* priznati da ga je on napisao, napominjući usput da ga je pre objavljivanja poslao i samoj Isidori Sekulić, obavestivši je da je on autor poluanonimnog priloga i sugerišući joj da bi o svemu trebalo raspravljati časno i otvoreno, ali da će tekst objaviti pod pseu-donimom kako se to ne bi shvatilo kao politički na-

pad na nju

u samom novinskom tekstu Đilas pak izražava čuđenje zbog toga što je *Borba* angažovala nemarksističkog kritičara da pohvalno piše o nemarksističkoj knjizi; tačno je da svi treba da sarađuju u podizanju društva, ali je pogrešno misliti kako – reći će Đilas kasnije u *Legendi* – „materijalizam i idealizam ipak mogu da pomiješaju svoje čorbe“

isti motiv pojavice se i na početku Đilasove knjige, gde se kaže da „naša javnost“, čak i marksistička, „upada u plitku, trivijalnu, besprincipijelnu, nekritičku i nenaučnu nacionalnu i nacionalističku roman-tiku 'svoje' (srpske, hrvatske, crnogorske itd.) sitne buržoazije“; komunisti počeli da se preobražavaju u malograđane – kaže Đilas, i dodaje:

*

U isti tor sjavljuju i ovce i kurjaci. I nijesu naši ljudi, komunisti i marksisti, uspjeli da pomark-siste razne sitnoburžoaske i buržoaske ideolo-ge, nego su se neki od njih sami počeli da preobražavaju u malograđane, zahvaljujući i svojoj sopstvenoj plitkoći i malograđanskom romantičnom zanosu prema prošlosti i svome strahopoštovanju pred tobožnjom kulturnošću, tobožnjom erudicijom isl.; to bar važi za one kod kojih je malograđanin bio onaj stvarni, pri-tajeni ali i neprimereni ja, koji se uvijek zlurado i strpljivo, ali i s razumijevanjem, smješkao paradnim i ne baš nekoristoljubivim nastupima onog drugog prividnog ja – „marksističkog“ i „revolucionarnog“. Kao u morskoj oluji, or-kan klasne borbe izbacuje na sve strane ne samo kominformovska čudovišta./koja nikakva dosadašnja nauka nije poznavala, nego i svakojake stare i dobro znane nakaze, za koje je već davno bilo vrijeme da još jedino naše pro-leterske i socijalističke majke straše njima svoju djecu. To je pojava, društvena pojava...

– zaključuje Đilas u jednom od najoštrijih pasaža knjige, koji sam ovde integralno citirao da bih ilustro-vao njenu retoriku; naravno, problem je u tome što danas, ukoliko nećije shvatanje nazovete nakaznim, taj neko obično misli da ste njega nazvali nakazom – dok su nekadašnji običaji bili drugačiji; Đilas je tu izričit: on kaže da se treba držati samog dela, pa čak citira i Rousseaua: „ukazati čast onome čije ime nosi spis, a zgromiti djelo“

istovremeno, od ukazivanja na malograđanska obraćenja među komunistima – o kojima prethodni citat govori i koja će godinu dana kasnije postati glavna Đilasova tema, čiju će kulminaciju predstavljati „Anatomija jednog morala“ – još je važnije da se već u reakciji na Radovićev prikaz pojavljuje i pojam koji je ključan za *Legendu o Njegošu*, pošto i pod maskom M. N.-a Đilas govori o tome da ideologija i metod Isidore Sekulić ukazuju na „duboku nemoć idealizma“

*

jer, upravo je „naš idealizam“ stvorio ono što je Đilas nazvao „legendom o Njegošu“; *e sad, zašto Đilas govori baš o „legendi“ i kako shvatiti naslov knjige?*

1. *legenda* je, kao što znamo, jedan od osnovnih, *jednostavnih* proznih oblika (kako ih je nazvao Andre Joles), koji svoj najčistiji izraz zadobija u opisu života nekog čoveka čije ponašanje pred-stavlja uzoran stav prema svetu; tipičan primer su životopisi svetaca

2. međutim, o tome kako se Đilas opredelio baš za ovaj pojam, postoji i unutrašnje svedočanstvo, jer se u samoj knjizi govori o tome; naime, on u jednoj fusnoti kaže da su mu padali na pamet i drugi naslovi za knjigu, poput „Obrane Njeogoša“ ili „Njeogoša na zemlji“, ali da se u razgovoru s M. Krležom opre-delio za „legendu“

tu činjenicu nije važno spomenuti samo zbog naslova; početkom pedesetih su Đilas i Krleža uveliko izgladili predratno-ratne nesorazume: u ovom su se periodu jako dobro razumeli i dosta su sarađivali; kasnije će se putevi ponovo razici zbog Đilasovog pada (posle kojeg je Krleža na svoju sramotu dozvolio da se prvo izdanje njegove *Enciklopedije Jugoslavije* pojavi 1958. bez odrednice o Đilasu); Fritz će i u grob otići sa negativnim sudom o Đidi kao „jednoj vrsti našeg pelagićevca sa kozaračkim kolom kao mentalitetom“, dok je Đilas (*što mu ide na čast*) oduvek dosledno tvrdio da je Krleža „najznačajnija kultuma pojava moderne istorije Južnih Slovena“

početkom 50-ih se čak govorilo o tome da postoje dva Agitpropa, Đilasov i Krležin (*koji nisu ni bili u kakvom sukobu*); u svakom slučaju, u dva velika događaja iz 1952. (Đilasova knjiga i Krležin referat) njih dvojica su zaista delovali sinhronizovano, s tim da ne treba imati iluzija o tome ko je tu bio glavni (jer je u Đilasovim rukama i formalno bila celokupna kultura politika Jugoslavije), niti o tome da li je imao Titovo odobrenje; pomenuta dva događaja trebalo je da prati i treći – osnivanje novog časopisa, pod nazivom *Danas* ili *Danas 52*; međutim od toga nije bilo

ništa, mada bismo mogli reći da je Đilasova *Nova misao* predstavljala realizaciju te zamisli, budući da je u njenom poslednjem broju iz 1954. kao član redakcije bio potpisan i Krleža

kao što znamo, Krleža će posle Đilasovog pada – pa sve do, recimo, 1967. i čuvene Deklaracije – biti glavni nosilac jugoslovenskog koncepta kulture; on inače nije bio preterano sklon Njegošu, ali možda nije neinteresantno (niti je slučajno) to da je upravo u svom govoru izgovorenim povodom dobijanja Njegoševe nagrade (potkraj naznačenog intervala, odnosno 1966) izneo jednu od (*barem po meni*) najupečatljivijih odbrana jugoslovenske federacije, kategorički tvrdeći da su u Jugoslaviji svi njeni narodi doživeli svoj istorijski maksimum, te da se poslanstvo angažovane književnosti sastoji u tome da spreči palanačke mentalitete da ugroze ono što je postignuto

sve ovo pričam zato što je važno uočiti da se u *Legendi o Njegošu* itekako oseća krležijansko nadahnuće; sam Krleža je, uostalom, još u svojoj predratnoj prepisci sa Ristićem, voleo da u istom dahu spominje Isidoru i Nikolaja, a već 50-ih je tvrdio kako „u njedrima socijalizma“, čući „karcinom nacionalne kulture“; Krležin je uticaj u *Legendi* vidljiv čak i stilski, a pre svega u osnovnom, raskrinkavajuće-dekonstruktivnom usmerenju knjige; „legenda“ je u tom, krležijanskom pojmovnom smislu zapravo „laž“ – književna, politička i istorijska – koju treba raskrinkati; ali, iako Đilas tvrdi da legende treba „rušiti“, on će već u samoj *Legendi o Njegošu* reći da je legenda bila i „vjera jugoslovenskog proletarijata u Sovjetski Savez“, koja je zadobila poetski oblik

3. takve opaske me vode i do trećeg značenja pojma legende, o kojem Đilas ovde ne govori eksplicitno (*jer se opredeljuje za izneto krležijansko značenje*), ali koje treba spomenuti makar zbog toga što će mu on kasnije naginjati; to je legenda u smislu u kojem o njoj govori Erich Auerbach u svojoj knjizi *Mimesis*, koja se pojavila samo nekoliko godina pre Đilasove; znamo da je Auerbach, kao stilistički kritičar, suprotstavio grčki i biblijski stil, a sve da bi ukazao na opoziciju koja postoji između legende i istorije

Auerbach kaže: Homer ostaje celom svojom materijom u legendi, dok se materija Starog zaveta približava istoriji; legenda se po Auerbachu lako prepoznaje po svojoj strukturi, jer teče previše glatko, dok ono što saznajemo ili smo doživeli nije takvo; „Legenda sređuje materijal jednoznačno i kategorično, iseca ga iz ostale povezanosti sveta, tako da se ništa ne može umešati unoseći pometnju“, dok je stvarna situacija uvek „podzemno višestruko stupnjevita, čak skoro trajno ugrožena u svojoj jednoznačnosti“. „Pisanje istorije je toliko teško da je većina istoričara prisiljena da čini ustupke tehničkim legendi“

Čini mi se da je Đilas pišući *Legendu o Njegošu* bio svestan svega toga, odnosno da i kod njega postoji ovakvo razumevanje legende (što pokazuje i pominjanje SSSR-a); s druge strane, njemu je (striktno auerbachovski, dakle stilistički govoreći) biblijski pristup svakako bliži od grčkog, pored ostalog i zbog toga što u Bibliji sama socijalna slika deluje mnogo dinamičnije i neizvesnije

ovakvo, nešto neutralnije shvatanje opozicije između legende i istorije bi se moglo dovesti u vezi sa jednim divnim predratnim tekstom hrvatskog kritičara Antuna Barca, pod naslovom „Stvaranje legende o Matošu“ (*ko zna, možda je taj naslov uticao i na Đilasa?*), u kojem se o jednoj konkretnoj legendi piše afirmativno, uz napomenu da čovečanstvo ionako „ne može sa sobom kroz vjekove nositi sav materijal svoga zbiljanja“, već da ga mora pojednostavljivati i praviti simbole; Barac, isto tako, kaže da je moguće zamisliti i „posao sjeckanja“ te legende...

e, ova Đilasova knjiga predstavlja upravo sjeckanje jedne legende, koju je stvorio „idealizam“ – čiji idealizam? NAŠ, kaže Đilas, misleći uglavnom na „srpski“, mada ističe i da sve što je rečeno važi i za ostatak jugoslovenskog kompleksa, i to uprkos „evropskoj“ megalomaniji dela slovenačkih intelektualaca, koju autor ovde proglašava „sitnoburžoaskom“

na udaru Đilasove kritike pri tom nije samo njegologija, nego i mnogo više od toga: „opšte slabosti idealističkog metoda u tretiranju nacionalne istorije, nacionalne države, nacionalne kulture i nacije uopšte“ – koje su u ovdašnjim uslovima dobile naročito „izopačenje“ u vidu onoga što on naziva *nacionalističkom mistikom*

Njegoš je, kaže Đilas, sticajem okolnosti postao centralna figura oko koje se vrti nacionalistička ideologija, i to ne samo zato što je veliki pesnik, nego što se (*citata*) „u njemu kao velikom pjesniku i kao

ličnosti i vladaocu, nalaze, udružuju i sve one crte bitne i nužne za tu ideologiju: 'vjekovna', 'od Kosova' ista nacionalna borba i ista nacionalna sudbina, idealistička religiozna filozofija, elementi nacionalne države (plus makar i nejasno i neodređeno srpstvo i jugoslovenstvo); u tome po Đilasu nema Njegoševe krivice, nego je to posledica legende o njemu, legenda koja se – kako on na jednom mestu lucidno kaže – gradi od autentičnih istorijskih elemenata (kao što su nacionalna borba, religiozna filozofija, stvaranje države), ali da je, kao celina, ipak izmišljena!

glavni deo Đilasove knjige čini onda opis nastanka i života te legende; ona se naravno (*kao i svi drugi nacionalistički konstrukt*) pojavljuje mnogo kasnije nego što bi se na prvi pogled reklo; đilasovski govoreći, tek je kapitalizam u fazi propadanja izričao ta tobože praiskonska čudovišta

jer, 19. vek je i po Đilasu oslobodilački (za komuniste je bilo karakteristično da su poštovali sve oslobodilačke napore), dok kraj tog veka i sam početak 20-og protiče u znaku nauke (toj etapi pripadaju Stojan Novaković i Jovan Cvijić, ali i autori kao što je Svetislav Vulović, koji je po Đilasu prvi kritičar koji je ukazao na imanentno književni kvalitet Njegošev); i tada su, naravno, postojali neki od idealističkih toposa – Marko, Miloš, Lazar, kosovska kob, Prometej, vasijski pesnik – ali su imali drugu funkciju (oslobodilačku ili saznavnu)

nakon nacionalne romantike u prvoj, te realizma i pozitivizma u drugoj, tek se u trećoj fazi javlja legenda, jer tek tada biva generirana idealistička mistika; promena se dešava sa Nikolajem Velimirovićem – ili, da citiram samog Đilasa:

Na čelu te treće epohe u ispitivanju Njegoša stoji jeziva, fanatična, raspućinovska figura tada ohridskog, kasnije žičkog vladike a ljotićeuskog ideologa i sada nedićevskog kraljevskog emigranta Nikolaja Velimirovića, s njegovom knjigom „Religija Njegoševa“, objavljenom 1911. godine. Sve što je poslije njega rekao o Njegošu srpski idealizam – od Brane Petronijevića do Isidore Sekulić – bilo je u osnovi samo ponavljanje osnovnih teza Nikolajevih i naslanjanje na njih.

uspud, povodom Nikolaja se u Đilasovoj knjizi pojavljuju i duhoviti momenti, kad na primer kaže da su jedino njegovi nekrveni epigoni (*za razliku od samog Nikolaja, koji je poveo to mračno kolo*), smeli da se podrobije pozabave i Sataninom metafizičkom motivacijom (koju Petronijević vezuje za demokratiju); to Đilasovo zazivanje Nečastivog nije slučajno, jer ga je pitanje književnog oblikovanja Satane silno privlačilo i kod Njegoša, a onda i kod Miliona (*koga je prevodio*)

Sekulićeva je, pak, po Đilasu neko ko sublimira čitavu galeriju građanskih autora kao što su Šmaus, Slobodan Jovanović, Živadinović, Vitezica, Slijepčević i ostali; sa ovog je spiska, moramo i to reći, začudno odsutan Andrić (sa svojim „Njegošem kao tragičnim junakom kosovske misli“ iz 1935); biće da se šjor Ivo (iliti „fra Ivo, Gospođica“, kako ga je Krleža zlobno nazivao) blagovremeno postarao da bude u Đilasovoj milosti

akcenat je ostao na Isidori: jer, iako je njena misao po mnogo čemu skepična i eklektična, ni Sekulićeva po Đilasu zapravo nije zaokupljena ničim drugim doli zastrašivanjem „grešnih duša“, usled čega je Njegoš i kod nje u krajnjoj liniji samo inkarnacija *trivijalne popovštine*; „Oprostite, bože, mene grešnoga“, ironiše Đilas u jednoj fusnoti,

umalo ne dođosmo dotle da moramo izdavati ilegalne brošure protiv svakojake popovštine – toliko su nas već sabili u rog naši vlastiti obzir

i forme, te sam evo i sam 'morao' da pseudonimom potpišem bilješku o nekritičkoj kritici Đuze Radovića na knjigu Isidore Sekulić!

književnokritički posmatrano, taj napad na autorku koju pravoslavna crkva i danas voli da naziva „najmudrijom Srpkinjom“ bio je zbilja efekatan: Đilas čak pribegava i tehnicu uporednih citata, kojom pokazuje da je Isidorina neoriginalnost na ivici plagijata; budući da ona uzima mnogo i od mnogih, on kaže da je njena omiljena tehnika ta da se zakači za neku tuđu misao i da je onda raspreda

ona je po njemu čak inferiorija od Nikolaja, koji je barem originalan i kod koga barem nema ničeg tajanstvenog, niti bilo kakve kobi ili prokletstva; Đilas ukazuje i na besmislenost Isidorinih teza o „carskoj rasi“ Crnogoraca, ispravlja istorijske netačnosti iz njene knjige, a stalno ističe i da ona ne poznaje crnogorski mentalitet o kojem piše; Sekulićin problem, dodajmo, leži i u samom načinu pisanja: jer, šta uopšte znače tvrdnje poput „jedina askeza tog čudnog monaha bila je asketska predanost zakonima vasiona“ – *kakvih kod nje ima koliko hoćete* sve to nije samo mračno, primitivno, plitko, nego ima i KLASNO obeležje; jer, kaže Đilas, Isidora je i Krležine *Balade Petrice Kerempuha* hvalila kao izraz večne istine (*a ne onih odnosa koji bi morali biti prevladani*); takođe, ona nikada ne skreće pažnju na „skotski“ (*Đilasov rečit izraz*) položaj žene u Crnoj Gori; a s obzirom da nije podnosio psihoanalizu, zanimljiva je i Đilasova teza da se u Isidorinom opisu „kurjačke“ erotike ne radi o Njegošu, nego o njoj samoj (*tj. o njenoj projekciji*)

uglavnom, sa propadanjem građanske klase „evoluirala“ i njena misao – koja postaje sve tamnija, mističnija, nejasnija; pri tom je Sekulić samo vrh ledenog brega, a Njegoš samo paravan: po Đilasu je potrebno raskrinkati stvarne potrebe te nestvarne ideologije; na primer, kosovska ideja nesumnjivo postoji kod Njegoša, ali idealizam ne zanimaju ideje, nego njihovo potvrđivanje kao nezavisnih od materijalnog sveta; *ovde najzad moramo citirati i samu Sekulićevu, koja recimo kaže:*

Sve ide u iracionalno. Srpstvo, to nije hleb i škola i država, nego je Kosovo; a Kosovo je grob, grob u koji je sve zakopano; a vaskrs ide opet preko Kosova.

ovaj jezoviti, gotovo gotski odeljak rezultat je idealističkog diskursa kojeg po Đilasu odlikuju reakcionarnost i distanak na kolonijalnu potčinjenost (3. poglavlje *Legende* nosi znakovit i aktuelan naslov „Reakcionama i kolonijalna duša našeg idealizma“)

u knjizi se detaljno opisuje kako su posle Prvog svetskog rata mnogi intelektualci „potonuli u opšti kapitalistički vrtlog sinekura, priznanja, počasti i svakojakih karijera“ – što je ambijent u kojem prirodno caruje idealizam (*kao što i danas iz istih razloga caruje u jednoj od svojih varijanata*); pri tom srpski idealizam nije „idealizam evropskih žanrova“, jer se moralo nuditi nešto „svoje“, „iskonsko“, „rasno“; u stvari, buržoazije jugoslovenskih naroda se u 20. veku nisu ni borile „prema vani“, jer su uvek bile u vazalnom odnosu – nego samo u zemljama gde su „gazdovale“, jer su prema unutra ispoljile „životinjsku bestijalnost“ (*i ovo takođe zvuči poznato*)

tako gledano, ispada da je komunizam bio pokušaj da se zaustavi projekt samouništenja nacije, tj. da se nacijama prida nekakav socijalni smisao i da suverenost zadobije nekakav stvaran sadržaj; jugoslovenski socijalizam zbilja je umnogome težio izgradnji društva kao zajednice sa socijalnim značenjem, a ne identitetskoj zajednici; u identitetskim zajednicama, kakve su u međuvremenu postale nekadašnje jugoslovenske republike, neminovno – a u srpskom slučaju: upravo po obrascu iz Isidorin-

og citata – dolazi do ugrožavanja osnovnih tekovina prosvetiteljstva (*što bi mogao biti i osnovni politički i kulturološki nalaz ove Đilasove knjige*)

ali, vreme je da se konačno osvrnemo na drugi, dijahronijski kontekst i progovorimo o onome što je bilo posle; i Sekulić i Đilas najavili su nastavke svojih knjiga (*kod nje se i u naslovu pojavljuje rimsko 1*), s tim da je samo Đilas ispunio obećanje; Isidora Sekulić je svoju drugu knjigu o Njegošu spalila (*ili nam to opet kazuje samo oficijelna legenda o njoj?*); otuda je npr. Miodrag Pavlović govorio o njenom velelepnom ostvarenju o Njegošu koje je presečeno preko pasa (*eto kako kod nas pišu kritičari*) zbog toga što mu fali drugi deo, koji je trebalo da bude posvećen *Gorskom vijencu*

Sekulićeva je Đilasov napad itekako preživela i nastavila je da učestvuje u književnom, pa donekle i političkom životu Jugoslavije; jer šta su drugo bili hvalospevi oružanoj sili te Jugoslavije (koja je upravo 1951. od Jugoslovenska Armije postala JNA) ili radnim akcijama? tako je nastala ona u najmanju ruku šašava situacija u kojoj on u zatvoru čita njene udvoičke tekstove i istovremeno žali zbog nepravde koju joj je navodno naneo... (iako se daleko više ogrešio npr. o Radovana Zogovića, koga je u knjizi prikazao kao njen crnogorski pandan)

u Đilasovom zatvorskom dnevniku postoji i zapis iz kojeg se vidi ne samo to da se iskreno rastužio na vest o Isidorinoj smrti, nego i da oseća nečistu savest, jer doslovce kaže: „Napao sam je preoštro i nepravedno, a njena studija o Njegošu... je predivno književno delo... Moj greh je tim veći što sam bio na vlasti.“

Isidora Sekulić je umrla 1958: u tom trenutku Đilas, kao što smo već rekli, piše svoju knjigu *Njegoš: pjesnik, vladar, vladika*; tu knjigu su, kada se polovinom šezdesetih pojavila u svetu, hvalili i najpoznatiji slavisti i ugledni proučavaoci folklor (poput Alberta Lorda) – ali je ipak veliko pitanje koliko je ta „stručna“ recepcija prevashodno bila antikomunistička i zasnovana na Đilasovom disidentskom oreolu

jer, tu je na delu već uveliko bio jedan psihološki veoma čudan i pomalo perverznan proces; još je Dedijer govorio kako je Đilasa lako uhvatiti u nedoslednosti – ali ovo je ipak nešto mnogo više (*ako smem reći, i gore*) od toga; razmere promene su toliko da se čini kao da je Đilas podsvesno rešio da ponovo napiše Isidorinu knjigu; verovatno bi i tu knjigu, koja funkcioniše kao svojevrsna poetska biografija vladike Rada, trebalo čitati onako kako je Đilas čitao Sekulićevu, uz uporedne analize, koje bi pokazale koliko on duguje onima koje je nekoliko godina ranije kritikovao (pošto je i sam počeo da govori o Njegošu kao „pesniku spske kosmičke nesreće“ i svemu drugom, uključujući čak i „vučju glad“ za ženom)

tako je Isidora naposljetku pobedila Milovana: kao skeptik, ona se naprosto pokazala kulturno žilavijom od njega kao jeretika; čaršijska mitologija njihov SRAZ i dandanas voli da prikazuje kao sukob prononsiranog komunističkog krvnika pijanog od vlasti (sa jedne)... i lepe duše (sa druge strane); *maltene, kao da je to Đilasov najveći greh u životu!* a zapravo se desilo nešto sasvim drugo: Đilas nije uspeo u naumu da razvlasti palanku i njenu „filosofiju“ u liku autorkice *Hronike palanačkog groblja*; njegov se istorijski poraz ogleda u tome što nije imao snage da izazove diskontinuitet, za koji su u srpskoj tradiciji bili sposobne samo najsnažnije ličnosti, poput Vuka ili Skrelića

reč je možda o fenomenu koji je ovde, na jednom od predavanja iz ciklusa Arhiv autora (posvećenom Borisu Kidriču), opisala profesorka Olivera Milosavljević: da su komunisti u različitim sferama društvenog života započinjali užasno ambiciozno, ali da su se brzo povlačili; Đilas se, naravno, prisilno povukao, ali je činjenica i da je naknadno dobrim delom odustao od svoje knjige, koja je u bibliografijama obično „poklopljena“ drugom njegovom knjigom o Njegošu

u tom smislu, simptomatično je da se Đilasov povratak na javnu scenu potkraj osamdesetih dešava upravo posredstvom Njegoša i knjige *Pjesnik, vladar, vladika*; Đilas praktično između 1952. i 1988. nije ni objavio knjigu u zemlji – ali u međuvremenu traje njegov *negotiation* (da upotrebim jednu aktuelnu, jubilejsku, crnogorsku kovanicu) sa onom tradicijom sa kojom se u *Legendi o Njegošu* obračunao samo nekoliko reči o atmosferi u kojoj se knjiga *Pjesnik, vladar, vladika* kod nas pojavljuje; bilo je to vreme događanja naroda; karakteristično je da tu knjigu u Nolit-u prethodno odbio da štampa